

KULTÚRA A CIVILIZÁCIA: VEDECKO-TECHNICKÁ REVOLÚCIA AKO SOCIOKULTÚRNY FENOMÉN

LADISLAV HOHOŠ, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FFUK, Bratislava

Vedecko-technická revolúcia iniciuje revolučné premeny vo všetkých oblastiach spoločenského života. Principiálne nové technológie rozširujú estetické možnosti, vyvolávajú nové kultúrne potreby i záujmy. Ak sa teda stala bezprostrednou výrobnou silou, tak aj kultúra vo svojej celistvosti a predovšetkým vzdelanie vstúpili do spoločnej práce v materiálnej výrobe, kde plnia výrobné funkcie. Naše úvahy sa budú pohybovať v referenčnom systéme „druhá príroda — technika — kultúra — človek“. Technika ako špecifický sociálny fenomén je súčasťou spoločenského bytia, tým sa odlišuje od „druhej prírody“, ktorá tvorí hraničnú oblasť medzi prírodou a spoločnosťou. Zákon súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl vyjadruje zároveň rámec procesu humanizácie dejín, pretože sa vzťahuje na ľudskú činnosť, na vytváranie materiálnych i duchovných výdobytkov spoločnosti.

1. Dejiny ľudstva čoraz viac nadobúdajú celosvetový charakter. Ide o to, že narastá historická aktivita ľudových mäs a súčasne napredujú integračné procesy v ekonomike a kultúre v celosvetovom meradle. Základom kultúry je historicky aktívna tvorivá činnosť človeka, a teda rozvoj človeka ako subjektu činnosti. Kultúra predstavuje špecificky humánny vzťah, ktorý podmieňuje rozvoj ľudskej individuality, preto ho nemožno oddeliť od zdokonaľovania spoločnosti. Až v beztriednej spoločnosti absentujú všetky limity a vytvárajú sa podmienky pre nebrzdený a neobmedzený rozvoj osobnosti.

Medzi kultúrne výtvary nezaraďujeme všetko, čo je z úzko utilitárneho hľadiska užitočné, ale ide o uspokojovanie tých ľudských potrieb, ktoré charakterizujú človeka ako spoločenskú bytosť. Inými slovami, medzi predmety kultúry zaraďujeme tie predmety, ktoré dosiahli určitú konkrétno-historickú dokonalosť, resp. na danom historickom stupni uspokojujú ľudské potreby v ich najrozvinutejšej, maximálne humánnej forme. Úlohou kultúry je vytvárať taký vzťah človeka k samému sebe, aby tento zodpovedal jeho vzťahom k druhým ľuďom, k systému spoločenských vzťahov. Kultúrny pokrok spoločnosti sa meria stupňom formovania osobnosti. Kultúra zďaleka neznamená len materiálne a duchovné bohatstvo, ale je mierou spoločenského rozvoja človeka a ľudského rozvoja spoločnosti; kultúra je mierou humanizmu spoločnosti.

Marxizmus-leninizmus vždy pristupoval k vede ako k jednému z naj-

dôležitejších kultúrnych fenoménov. Vedecko-technická revolúcia mení celý charakter spoločenskej výroby, podmienky i obsah práce a zároveň formy spoločenskej deľby práce, prostredníctvom týchto zmien ovplyvňuje aj sociálnu štruktúru spoločnosti. Vzťahuje sa nielen na oblasť vedy a techniky, ale aj na sféru výroby, má veľký vplyv na všetky stránky spoločenského života vrátane spôsobu života, kultúry, psychológie ľudí, interakcie prírody a spoločnosti atď. V tejto súvislosti vedecko-technická revolúcia akoby znovu obnažila úzke spojenie medzi vedou a umením tým, ako naliehavo nastolila požiadavku, že rozvoj vedy sa musí inšpirovať hodnotovými kritériami kultúry, ktoré zasa sama veda spoluvytvára.

V sociálnej orientácii uplatňovania vedecko-technického pokroku sa odráža podstata vedecko-technickej revolúcie: premena socialistickej práce na komunistickú, t. j. tvorivú prácu ako spôsob sebarealizácie a rozvoja osobnosti. Podstatu vedecko-technickej revolúcie treba spájať s budovaním novej komunistickej formácie, pretože len v podmienkach pokrokových dynamických výrobných vzťahov sa môže plne rozvinúť. Úplne rozvinutá vedecko-technická revolúcia zasa napomáha premenu socialistických výrobných vzťahov na komunistické. Platí pritom, že automatizácia je materiálnym predpokladom revolučnej zmeny miesta a funkcie človeka vo výrobe, čo súvisí s vydobytím vyššieho stupňa jeho slobody vo vzťahu k prírode, ale aj zodpovednosti za reguláciu výmeny látok, energií a informácií s prírodou. Vedecko-technická revolúcia je primárny spoločenský proces a ako taký ho nemožno redukovať na prírodné procesy, ktoré reprezentujú materiálny rámec revolučných premien vo výrobných silách. Vyžaduje si rozvinutú plnohodnotnú osobnosť, a to nielen ako výrobcu, ale v zmysle celkovej kultúrnej vyspelosti človeka, tvorcu a nositeľa vedecko-technického pokroku. Naopak, rozvíjanie vedecko-technickej revolúcie v podmienkach humánnych spoločenských vzťahov je jedinou cestou, ako zabezpečiť, aby sa práca stala prirodzenou potrebou rozvoja osobnosti. Vedecko-technická revolúcia teda vstupuje do procesu socialistickej kultúrnej revolúcie, je jeho súčasťou a vystupuje ako sociokultúrny fenomén.

2. Vzťah kultúry a civilizácie v dejinách filozofie medzi prvými riešil I. Kant. Kultúru považuje za sféru bezpodmienečnej morálnosti, kým civilizácia sa mu javí ako akýsi vonkajší „technický“ typ kultúry. Ak sme aj podľa Kanta zásluhou vedy a umenia dosiahli vysoký stupeň kultúry a sme značne civilizovaní v medziludskom styku, ešte veľa nám chýba k mravnej dokonalosti, ktorá sa vzťahuje na kultúru. Kantova idea prekonať protirečenie medzi kultúrou a civilizáciou tým, že sa nastolí súlad medzi podstatou kultúry a jej vonkajšími prejavmi, bola z hľadiska buržoázneho myslenia pokroková a korešponduje s obdobím, keď buržoázia bola progresívnou triedou.

Buržoázne myslenie v období imperializmu však dospieva k reakčným záverom, keď stavia do nezmieriteľného protikladu kultúru, totiž

oblasť duchovnej činnosti vo vzťahu k civilizácii, ktorú chápe ako svet vecí, materiálne blaho. Napríklad americký technokrat W. Ogburn považuje techniku za nezávislú premennú, kým ekonomiku so spoločenskými inštitúciami za závislé premenné, funkcie techniky. V oslavovanej teórii kultúrneho zaostávania (cultural lag) ukázal, že vznikajú sociálne stresy v dôsledku nerovnomerného tempa zmien v rozličných oblastiach spoločnosti a sociálne systémy sa môžu iba pasívne prispôbiť zmenám techniky. Preto žiadal, aby sa pojem „sociálna zmena“ používal v prísne neutrálnom zmysle a aby sa zbavil najmä hodnotiaceho charakteru. Sústreďenie pozornosti na priebeh jednotlivých sociálnych zmien znamená zrieknuť sa záujmu o všeobecné procesy spoločenského vývoja, čo je vôbec charakteristické pre súčasnú buržoáznou akademickú sociológiu.

Umele teoretickými prostriedkami vytvorená a postulovaná dichotómia medzi civilizáciou a kultúrou vyúsťuje do diferenciácie svetových dejín na súhrn autonómnych izolovaných civilizácií a odmietanie kontinuity v historickej genéze ľudstva evokuje nazeranie na kultúrne dedičstvo v podobe diskrétnych a do seba uzavrených kultúr, ktoré koexistujú v priestore a nahrádzujú jedna druhú v čase. Napríklad podľa O. Spenglera všetky kultúry predstavujú uzavreté systémy, ktoré vytvárajú svoje vlastné vedecké, technické, umelecké, politické, sociálne a iné hodnoty. Buržoázna ideológia prostredníctvom koncepcie lokálnych kultúr a civilizácií likviduje princíp jednoty svetových dejín a kontinuity spoločenského pokroku.

V marxistickej literatúre sa uznáva, že „kultúra“ a „civilizácia“ nie sú synonymá. Ich vzájomný vzťah závisí od vymedzenia základnej kategórie, ktorou je kultúra, pretože vyjadruje špecifikum ľudskej činnosti v jej celostnosti. Veď kultúra označuje špecificky ľudskú činnosť pri pretváraní a zdokonaľovaní prírodného prostredia, spoločenských vzťahov a človeka; obsahuje objektivizované výsledky tvorivej aktivity ľudí vo všetkých sférach spoločenského života: materiálno-výrobnej, politickej, sociálnej a duchovnej. Kategória civilizácie reflektuje konkrétnu úroveň vývoja sociokultúrneho spoločenstva ľudí a zahrnuje súhrn materiálnych, politických, sociálnych a duchovných hodnôt daného spoločenstva. O utvorení konkrétneho-historickej civilizácie hovoríme vtedy, keď táto dosiahne štádium, že dokáže vytvárať hodnoty, odlišné od hodnôt vytvorených inými sociokultúrnymi spoločenstvami, a tým zanecháva vlastný vklad v historickom vývoji ľudstva. Vývoj civilizácie má určitú relatívnu samostatnosť a nekryje sa so striedaním spoločensko-ekonomických formácií, ktoré z hľadiska súčasného stavu teórie historického materializmu interpretujeme výlučne ako logiku celosvetových dejín. Na druhej strane civilizáciu nemožno oddeliť od formácie, keďže vznik, vývoj, zánik, hybné sily, vnútorné zákonitosti a protirečenia civilizácie závisia od formácie. V zásade teória formácií interpretuje diskrétnu stránku svetového historického procesu, kým teória civilizácie kladie dôraz na kontinuitu a jednotu ľudského rodu.

Najdôležitejším komponentom civilizácie je veda, lebo v podmienkach dynamického napredovania výrobných síl určuje konkrétno-historické črty daného sociokultúrneho spoločenstva ľudí. Veda sa v podmienkach vedecko-technickej revolúcie a v organickom spojení so socializmom stala v plnom rozsahu bezprostrednou výrobnou silou tým, že z ríše všeobecnej práce vstúpila do spoločnej práce a prenikla prakticky do všetkých druhov ľudskej činnosti. Marxistická kategória civilizácie nemôže byť v žiadnom prípade hodnotovo neutrálna. Ako je známe, francúzski encyklopedisti 18. stor. považovali civilizáciu za protiváhu stredovekého tmárstva a zakladatelia marxizmu vymedzili civilizáciu v protiklade k barbarstvu. Ide o to, že kategória civilizácie obsahuje aktívny komparatívno-dignitívny aspekt, vyjadruje prínos daného spoločenstva ľudí do fondu všeľudských hodnôt, do kultúry.

U sovietskych autorov sa v súčasnosti vyskytujú dva prístupy k rozpracovaniu kategórie civilizácie. Prvý prístup považuje za základ civilizácie spoločenské bohatstvo v jeho najrozličnejších konkrétno-historických formách, pričom teória má za úlohu postihnúť odlišné špecifické črty jednotlivých civilizácií. Vzťah medzi civilizáciou a kultúrou sa rieši ako rozdiel v kritériách hodnotových prvkov: samozrejme, že nie všetko, čo vytvoril človek, je kultúrne. Nedostatkom je, že z obsahu civilizácie nemožno vylúčiť heterogénne typové prvky, ktoré súvisia s triednosťou kultúry, ani spoločenské, a najmä materiálne vzťahy (podľa F. Engelsa sú to najmä vzťahy, podmieňujúce vývoj deľby práce). Druhý prístup sovietskych filozofov, ktorý zodpovedá skúmaniu vedecko-technickej revolúcie ako sociokultúrneho fenoménu, interpretuje civilizáciu v zmysle univerzálnej charakteristiky spoločenského vývoja. Potom na javovej úrovni civilizácia korešponduje s formáciou a kultúrou, ale podstatou sa od nich odlišuje, keďže má antropocentrický zmysel a obsahuje dignitívny aspekt, spojený so spoločenským pokrokom a humanizmom. Civilizácia predpokladá univerzálny vzťah, ktorý abstrahuje od ľudskej individuálnosti, kým kultúra reprezentuje tú istú univerzálnu súvislosť, prenikajúcu ľudskou osobnosťou (V. M. Mežujev). Predmetná forma kultúry je vonkajšou formou jej existencie a najvlastnejším obsahom kultúry je proces vývoja ľudských síl a schopností, t. j. osobnostná forma kultúry (V. Brožík). Civilizácia sa však nevzťahuje len na všeľudské, resp. netriedne momenty, prípadne na to, čo majú kapitalizmus a socializmus spoločné. Vo vývoji pozemskej civilizácie ľudstvo stále viac ovláda prírodné a spoločenské sily, ktoré sú v doterajších dejinách triedne. Záleží na tom, akú úlohu má človek a spoločnosť pri rozhodovaní o svojich vlastných osudoch. Odstránenie triednych antagonizmov je zásadným prevratom vo vzťahu ľudstva k ovládaniu spoločenských síl a vzťahov, preto socialistická revolúcia položila základy nového komunistického typu civilizácie. Vedecko-technická revolúcia celou svojou podstatou, obsahom a dôsledkami vstupuje do procesu utvárania komunistickej civilizácie a zároveň sama je najdôležitejšou podmienkou jej nastolenia,

a to nielen v rámci budovania materiálno-technickej základne komunizmu, ale aj rozvoja a spoločenských vzťahov a formovania osobnosti.

3. Veda ako bezprostredná výrobná sila vlastne realizuje prechod intelektuálnych hodnôt z ríše potencií do oblasti praxe. Ako je známe, K. Marx rozlišoval medzi všeobecnou prácou, napríklad vedeckou tvorivosťou, ktorá je sprostredkovaná kultúrou a sociálnou pamäťou a spoločnou prácou, čiže bezprostrednou kooperáciou výrobcov v priestore a v čase. Pojmom „všeobecná práca“ vyjadril Marx kolektívnosť práce, určitý špecifický typ kooperácie vo vede a vynálezeectve (toto možno rozšíriť na celú duchovnú produkciu). Na rozdiel od nej „spoločná práca“ sa musí podriaďovať diktátu dostupnej techniky a technológie, čomu subordinuje ľudský potenciál výrobcov. Ako hlavné poslanie sprostredkovanej kooperácie vystupovalo a v súčasnosti markantne vystupuje do popredia vývoj a produkcia ľudských schopností (osobnostná forma kultúry). Výroba nevyhnutných predmetov je tu sekundárnym momentom. V súvislosti s vedecko-technickou revolúciou platí, že všeobecná práca je kolektívnou prácou, a preto kapitalistická tovarová výmena je zásadne nevhodnou formou jej spoločenskej spotreby. Tým, že všeobecná práca preniká do spoločnej práce a začína mať v spoločenskej deľbe práce dominantné postavenie, vytvárajú sa pri absencii triednych antagonizmov doposiaľ nevídané možnosti rozvoja ľudských bytostných síl; ich plné využitie za socializmu je rovnako ekonomickou ako aj sociálno-politickou nevyhnutnosťou.

Perspektívne si možno predstaviť situáciu, keď spoločnú prácu vykonávajú výlučne pokročilé generácie automatov a robotov, snáď aj biologických, na základe programu, ktorý zostavil človek. Veď „software“ je produktom všeobecnej práce a nemateriálnym výtvarom, ktorý však môže zohrávať v materiálnej výrobe rozhodujúcu úlohu. Veda sa už na určitej úrovni rozvoja stala teoretickým základom praktickej činnosti a prax vrátane materiálnej výroby musí dosiahnuť vysokú úroveň, aby mohla efektívne aplikovať vedu. Dnes sa informácie v systémoch umelej inteligencie môže získavať bez účasti pozorovateľa (človeka), avšak vždy ide o praktický proces, ktorý je ovládaný ľuďmi. Čím je poznanie abstraktnejšie, tým viac vytvára predpoklady pre uplatnenie výtvarných vied v praxi, teda pre rozvoj vyššej formy praxe, ktorá je opäť v predstihu pred vedeckým poznaním, keďže anticipovala výtvarné vedy. Práca je zdrojom kultúry iba vtedy, keď vytvára nielen vecné bohatstvo, ale ľudské bohatstvo, čiže samého človeka v celej rozmanitosti spoločenských vzťahov. V produktivite všeobecnej práce sú vždy prítomné subjektívne kvality tvorcu (individuálneho alebo kolektívneho subjektu), a preto má každý produkt všeobecnej práce unikátnu a zároveň všeobecnú hodnotu, je špecifický a neopakovateľný. Všeobecná práca teda tvorí nevyhnutný aspekt ľudskej činnosti ako zdroja kultúry, čo sa vzťahuje nielen na duchovnú, ale v podmienkach vedecko-technickej revolúcie aj na materiálnu produkciu.

4. Pre technológiu priemyselnej revolúcie je charakteristické márnotratné zaobchádzanie so silami ľudí, aj so silami prírody. V podobe mikroelektronických systémov vznikla vo vedecko-technickej revolúcii technika, ktorej úžitková hodnota rastie oveľa rýchlejšie než kedykoľvek v dejinách, a nie je podmienená kapitálovým fondovým zabezpečením. Produktivnosť sa v skutočnosti presunula do nevýrobnej sféry, ktorá podmieňuje elektronizáciu výroby. Za socializmu dochádza k zblížovaniu pracovného a voľného času, k ich zjednocovaniu na báze spoločensko-politickej angažovanosti a tvorivej iniciatívy pracujúcich. Navyše v tvorivej práci — z hľadiska formy kooperácie ide o všeobecnú prácu — je oddelenie pracovného a voľného času vôbec problematické. Protirečenie medzi pracovným a voľným časom je dialektické, je negáciou negácie a absolútnym sa stáva len v podmienkach, keď pracovný čas nepatrí bezprostrednému výrobcovi. Podmienky na humánne využitie všetkého „disponibilného času“ [K. Marx] vytvárajú socialistické spoločenské vzťahy. Z uvedeného vyplýva, že intenzifikácia výroby a celého spoločenského života si vyžaduje nový prístup ku kategórii „produktivita práce“, ktorá je nielen ekonomickou, ale významnou sociologickou kategóriou. Rast produktivity práce predpokladá rozvinutejšie výrobné sily, výrobné a všetky spoločenské vzťahy, celú spoločenskú nadstavbu a napokon všestranne i harmonicky rozvinutú osobnosť. Kategória produktivity má teda priamy vzťah ku kategóriám civilizácie a kultúry.

Dosiahnutie špičkovej produktivity práce ako podmienka definitívneho prechodu ku komunizmu [V. I. Lenin] do značnej miery závisí a súvisí s napredovaním socialistickej kultúrnej revolúcie, ktorej úlohou v súčasnosti a najbližšej budúcnosti je vytvárať podmienky na rozvoj osobnosti, resp. formovanie nového človeka. Ak sa technika snáď dnes niekedy javí ako nepriateľ človeka a v podobe východiska sa ponúka únik od „pretechnizovaného sveta“, ide o ilúziu, ktorá môže byť motivovaná z rôznych ideologických pozícií. Náš svet je podľa humánnych parametrov skôr nedostatočne technizovaný v zmysle optimalizácie vedecko-technického rozvoja. Budúca civilizácia nebude hypertechnologická a súčasne antiindustriálna, ako sa domnieva americký módnny futuroológ A. Toffler. Ide o novú kvalitu industrializácie, ktorá prekonáva nielen súčasnú masovú výrobu, ale preberá zodpovednosť za rozvoj potencie ľudských bytostných síl, ako aj za kultivovanie vzťahov ľudstva a biosféry. Práve výrobná revolúcia ako zmena spôsobu zjednotenia a techniky, ktorá je súčasťou sociokultúrneho procesu vedecko-technickej revolúcie, umožňuje realizáciu Marxovej myšlienky o tvorbe podľa zákonov krásy. V podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti vystupuje v rámci kultúrnej revolúcie do popredia otázka tvorby, tvorivého uplatňovania a rozvíjania osvojených poznatkov a hodnôt. V socialistickej kultúrnej revolúcii ide o zmenu spôsobu života a životného štýlu ľudí, kvalitatívne sa mení úloha pracujúcich v kultúrno-historickom procese. Cieľom je dosiahnuť stav, keď sa každý jednotlivec

zúčastňuje nielen na prijímaní a spotrebe, ale jemu vlastným špecifickým spôsobom aj na tvorbe kultúrnych hodnôt.

Mikroelektronika môže pri vedeckom spôsobe riadenia spoločnosti a v rámci humánnych spoločenských vzťahov vytvoriť široký priestor pre rozširovanie aktivít ľudí a poskytuje jednoznačnú šancu ako optimalizovať a humanizovať techniku vo vzťahu k prírode a spoločnosti. Perspektívou vedecko-technickej revolúcie nie je stroj, ktorý doteraz fungoval výlučne v spojení so živou prácou, ale premena prírodného procesu na priemyselný bez bezprostrednej účasti ľudskej pracovnej sily. Kým v minulosti sa technológia podriaďovala vlastnostiam prírodných látok, dnes využíva a v budúcnosti bude čoraz väčšmi aplikovať meradlá ľudskej činnosti, pretvárajúcej prírodný materiál. Spoločenskou funkciou kultúry v každej historickej epoche bolo uviesť do súladu individuálne a spoločenské bytie ľudí. Technológia rovnako ako kultúra sú prostriedkami formovania osobnosti; ide o to, aby cieľom technológie bol tiež rozvoj ľudských bytostných síl a tvorivosti.